

Anna Maria Bauer

Moda na czarną biżuterię

Niepodległość i Pamięć 21/1-2 (45-46), 53-72

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Maria Bauer
(Warszawa)

Moda na czarną biżuterię

Słowa kluczowe

Powstanie Styczniowe, czarna biżuteria, biżuteria patriotyczna, represje, symbole narodowe

Streszczenie

Moda na noszenie żałobnych strojów i czarnej biżuterii pojawia się w Warszawie w 1861 roku, ma charakter kulturowy i jest manifestacją poglądów politycznych. Trwa do chwili ukazania się carskiego dekretu o amnestii, czyli do roku 1866. Powodem żałoby były okupione ofiarami, warszawskie manifestacje z roku 1861. Czarna moda ogarnia całą Polskę, przyjmuje się również na zachodzie Europy, a czarna biżuteria staje się symbolem romantycznego zrywu wolnościowego. Siłą tego trendu i powszechne poparcie, przerażają carskiego zaborcę. Stosowano rozliczne kary za noszenie czarnych ubrań i „żałobnych paciorków”, do aresztowań włącznie. Za tą oryginalną manifestacją stała tradycja noszenia „biżuterii patriotycznej” wśród wcześniejszych pokoleń Polaków. Dla następnych pokoleń była to ważna inspiracja np. w czasie I i II wojny światowej, w czasie stanu wojennego. W zakres czarnej biżuterii wchodziły wyroby rzemiosła artystycznego, które celowo wykonywano ze skromnych i surowych materiałów tj.: drewno, żelazo, blacha mosiężna lub stalowa, cynk, alpaka, miedź, ołów, aluminium, cyna, srebro typowe lub srebro czernione. Pojawiały się także czarna laka, kość, bardzo rzadko złoto. Ten zawężony arsenał materiałowy dawał duże pole inwencji i pomysłowości wykonawczej. Widać zróżnicowanie form: od misternej roboty jubilerskiej, poprzez proste, lakoniczne kompozycje, aż do kształtów wręcz nieporadnych. Wyroby upamiętniały manifestacje, miejsca ich przebiegu, bohaterów zdarzeń, głosiły hasła patriotyczne. Używano narodowej symboliki, w zakres przyjętej kompozycji wchodziły: krzyż, orzeł, kotwica, palma męczeństwa, łańcuch, korona cierniowa, serce, godła Polski i Litwy, portrety Kościuszki bądź Poniatowskiego. Obecnie przykłady czarnej biżuterii znajdują się w zbiorach wielu muzeów i w kolekcjach w Polsce.

Moda ta związana jest ściśle z okresem, w którym pojawiła się na terenie Polski – z początkiem szóstej dekady XIX wieku. Powinna zatem być traktowana jako zamknięty okres historyczny, jednak w moim przekonaniu nie jest to tylko zjawisko jednorazowe, które może być jedynie obiektem badań historyków dziejów oraz historyków sztuki. Dodam w tym miejscu, że ubiór i stosowane do niego dodatki, tak zwane otoczenie człowieka – stanowią część kultury materialnej i jako takie należą do zakresu sztuk pięknych, do dziedziny projektowania przedmiotu, dziś określanego najczęściej angielskim terminem *design*. Dlatego moją wypowiedź należy traktować jako głos reprezentujący świat sztuki.

W tytule pojawiają się dwa hasła, pierwsze – moda, a dalej – czarna biżuteria. Jednak właściwe znaczenie mieści się w połączeniu obu haseł, bo też owa moda na czarną biżuterię odnosi się do zjawiska kulturowego, którym niewątpliwie była. O jego wadze oraz o tym, że jest ono żywe i trwa w czasie, a tym samym wciąż otwarte – chciałabym teraz powiedzieć, z konieczności szkicowo.

Przejawy mody

Wykładni kulturowego znaczenia czarnej biżuterii należy szukać w stosunku człowieka do ubioru. Bywa on, jak wiemy, prywatną sprawą każdego z nas i zależy od naszego gustu, estetycznych upodobań i finansowej zasobności. Niekiedy jednak ubiór staje się, czasami stale, a czasami incydentalnie, formą służącą do zaznaczenia naszej przynależności do grupy lub wspólnoty – np. etnicznej, wyznaniowej, społecznej. Bywa, że z jego pomocą manifestujemy własne poglądy polityczne. W takich przypadkach mamy do czynienia właśnie ze strojem o kulturowym znaczeniu, i w takim też aspekcie winniśmy rozpatrywać każdy jego element.

Czarna moda pojawiła się w Polsce nagle w 1861 roku i trwała do chwili ukazania się carskiego dekretu o amnestii, czyli do roku 1866. Moment inicjacji wspomina ksiądz Serafin Szulc w swoich pamiętnikach: „Nasze dziewice rzuciły błyskotki i jaskrawe szaty przybierając skromne, czarne suknie. Wszyscy wraz ze strojem spowaźnieli”. Z kolei generałowa Natalia z Bispingów Kicka tak zanotowała: „Cały naród okrył się kirem, a kobiety przywdziały

żałobę”¹. Powodem ogłoszonej żałoby były, jak wiemy, okupione ofiarami, manifestacje w Warszawie. Zapoczątkowane pogrzebem generałowej Sowińskiej, potem odbywały się w dniach tzw. wielkich okazji, czyli dat patriotycznych, z kulminacją przypadającą w chwili pochówku pięciu ofiar manifestacji, która miała miejsce w 30. rocznicę bitwy pod Olszynką Grochowską².

Żałoba, tak jak i manifestacje, wyszła poza granice stolicy, aby objąć swym zasięgiem najpierw całe Królestwo, a następnie pozostałe zaborcy, jednak w Warszawie były najintensywniejsza. Na rozlicznych kwestach, na tace, rzucano kosztowne precjoza dla wsparcia ruchów narodowych. Niechęć do carskiego zaborcy nie tylko demonstrowały stroje pań – czarne suknie i czarna biżuteria, zastępująca oddane w imię sprawy kosztowności, także brak cylindrów u panów, którzy wymieniali je teraz na zwykłe czapki lub czamary. Odmienione, bo pozbawione kolorowych i złotych ozdób były też witryny sklepowe, a w kawiarniach nie grywano muzyki. Powstrzymywano się od urządzania zabaw i balów publicznych, przeganiano z podwórek nawet katarzyniarzy. Kolorowe stroje wzbudzały agresję i bywało, że właścicielkę pięknej sukni oblewano kwasem azotowym.

¹ Cytaty przytaczam za: D. Wróblewska, *Czarna biżuteria*, „Projekt”, nr 1 (1983), s. 10–21.

² 27 lutego 1861 r. poległo w Warszawie pięciu uczestników manifestacji upamiętniającej bitwę pod Olszynką Grochowską z 1831 r. Ofiarami byli: Filip Adamkiewicz – czeladnik krawiecki, Michał Arcichiewicz – uczeń Gimnazjum Realnego, Karol Brendel – robotnik metalowiec, Marcei Paweł Karczewski – ziemianin i Zdzisław Rutkowski – ziemianin. Ciała zamordowanych przez zaborców wystawiono w Hotelu Europejskim, gdzie sfotografował je Karol Beyer, mający tu własne atelier fotograficzne. Zdjęcia w formie pamiątkowego *tableau* rozpowszechnione na terenie całego kraju dały impuls dla dalszych manifestacji. Ofiary pochowano 2 marca 1861 r. na warszawskich Powązkach, fakt ten dokumentuje m.in. obraz olejny Aleksandra Lessera (1814–1884) *Pogrzeb Pięciu Poległych*, namalowany wiosną 1861 r., obecnie w zbiorach Muzeum Historycznego w Krakowie. Wypadki warszawskie z 27 lutego – 8 kwietnia stały się inspiracją do powstania cyklu „Warszawa” Artura Grottgera (1837–1867), który w 1861 r. prezentowany był w Wiedniu (Kunstverein), a następnie powielony techniką fotograficzną i udostępniony szerszemu odbiorcy. W 1862 r. powstaje druga wersja tego cyklu pt. „Warszawa II”, szykowana przez Grottgera na światową wystawę w Londynie, i tamże zakupiona przez prywatnego nabywcę. Odnaleziono ją w Victoria and Albert Museum w Londynie w 1925 r.

Moda, która ogarnęła Polskę, przyjęła się również na zachodzie Europy. W dobrym tonie było wznoszenie, w tzw. „towarzystwie”, toa-
stów „Za nieszczęśliwą, świętą, bohaterską Polskę...”, a także, wśród
pań, wkładanie „czegoś polskiego”. Temat popularyzowały m. in. wy-
stawy prac Artura Grottgera, na których – najpierw w Wiedniu w paź-
dzierniku 1863 roku, potem w Londynie, Newcastle, także Paryżu –
pokazywał cykl „Polonia” poświęcony Powstaniu³. Nic dziwnego, że
i czarna biżuteria zdobywając dużą popularność podbiła ludzkie ser-
ca. Pojawił się też kanon stroju kobiecego, który prześledzić możemy
na fotografiach z epoki. Dama przypominająca wyglądem Deotymę⁴
lub Narcyzę Żmichowską⁵ mogła zasłużyć na miano romantycznej
bohaterki walczącej o wolność Polaków albo przynajmniej osoby
mocno tę wolność wspierającej (patrz il. 1). Tak było w istocie,
narody Europy solidaryzowały się w tamtych latach z Polakami,

³ Cykl „Polonia”, który wystawiono w Wiedniu w Kunstverein pod hasłem „Sza-
sen aus Russisch-Polen”, był już wówczas własnością węgierskiego magnata Ja-
nosa Palffy’ego. W innych miastach Europy, także na terenach polskich znany był
z reprodukcji fotograficznych. Warto dodać, że w Powstaniu brał udział młodszy
brat autora „Polonii”, Jarosław i został w 1864 r. zesłany na Sybir. Artur pomagał
przy zakupie broni dla powstańców, bezpośredniego udziału w walkach nie biorąc.

⁴ Deotyma to pseudonim nadany przez matkę Jadwidze Łuszczewskiej (1834–
1908), poetce i powieściopisarce doby romantyzmu, związanej z Warszawą.
Była zaangażowana w działalność patriotyczną w okresie wielkich manifestacji
w 1861 r., jednak z czasem poparła politykę A. Wielopolskiego. Jej ojciec Wacław
Józef Łuszczewski w czasie Powstania Styczniowego zrzekł się godności szambelana
carskiego, za co został zesłany w głąb Rosji. Zesłanie podzieliła z ojcem
córka, oboje powrócili do Warszawy w 1865 r. Po śmierci rodziców (1867 i 1869),
w mieszkaniu przy ul. Marszałkowskiej 153, Deotyma otwiera salon literacki jako
kontynuację salonu prowadzonego przez rodziców (tzw. „czwartki literackie”). Jest
autorką słynnej powieści historycznej *Panienska z okienka*.

⁵ Narcyza Żmichowska (1819–1876) związana z Warszawą, nauczycielka, refor-
matorka pedagogiki, powieściopisarka (najsłynniejsza *Poganka*, a także *Książka
pamiętek*, *Biała róża* i inne). Przez wiele lat pracowała jako guwernantka, była
założycielką szkół wiejskich oraz słynnej pensji dla dziewcząt w Warszawie,
przy ul. Miodowej. W latach 40. XIX w. brała udział w pracach konspiracyjnych
wraz z entuzjastkami, grupą warszawskich emancypantek, której przewodziła.
W czasie Powstania Styczniowego została uwięziona za udział w spisku rzemieślni-
ków, z karą zamienioną na areszt domowy. Po zakończeniu walk powstańczych
wyjechała do Paryża, aby studiować na Sorbonie.

w tym kontekście czarna biżuteria stała się symbolem po pierwsze – romantycznego zrywu wolnościowego, po drugie – konkretnego, ostatniego tego typu wydarzenia w Europie, czyli Powstania Styczniowego.

W tym miejscu dodam, że wątek ten mógłby posłużyć jako solidna podstawa dla badacza śledzącego kwestię istniejącej „mody na polskość” wśród mieszkańców różnych europejskich krajów, zaś czarna biżuteria pojawić się powinna w takim opracowaniu obok terminu: „taniec polski”, „strój polski”, „polskie malarstwo trumienne”, a także „barok ondulowany” – pojęcie odnoszące się do swoistego architektonicznego kształtu fasad kościołów budowanych w XVII wieku w Polsce, i „polski dach”, też zaczerpnięty z rodzimej barokowej architektury⁶.

Represje

Siła oddziaływania owej mody, a także zdobyte przez nią poparcie i szeroki zasięg, przerażały carskiego zaborcę. Zastosowano rozliczne kary za „nieprawomyślność” ubrań, a noszących „żałobne paciorki”, jak nazywali pogardliwie czarną biżuterię carscy urzędnicy, poddano również represjom policyjno-wojskowym. W dniu 21 stycznia 1864 roku, w gazecie „Ogłoszenia Łódzkie” (najstarsze polsko-niemieckie pismo w tym mieście) policmajster miasta, major Kalinowski, zamieścił następujący anons:

Przypominając powtórnie mieszkańcom miasta Łodzi, ażeby nie nosili żałoby, zabronionej pod surową odpowiedzialnością, pociągającą za sobą karę pieniężną, zarazem objaśniam, czego mianowicie kobiety nosić nie powinny:

1) sukien czarnych, oraz czarnych z białem, a nawet i kolorowych obszytych czarną taśmą – z wyjątkiem jedwabnych czarnych, których używać dozwala się tak jak i w innych kolorach;

2) rękawków czarnych z białem, kołnierzyków białych lub chusteczek z czarnem obszyciem, kapeluszy czarnych z białymi przyborami;

⁶ Chodzi o elementy kultury, takie jak: polonez, kontusz, typ malarstwa na blasze i charakterystyczną formę architektoniczną, które wywiedzione z polskiej kultury i utożsamiane z Polską, stały się inspiracją dla wielu twórców w zachodniej części Europy (XVI–XVIII wiek).

3) znaków emblematycznych, popiersi na broszkach, spinkach i t.p. kobiecych strojach, jak najmniej przy łańcuszkach i paskach.

Pomimo bowiem wyraźnego zakazu, niektóre kobiety pozwalają sobie sprzeciwiać się przepisom. Dla tego oświadczam: że jeżeli mimo ogłoszenia niniejszego, dostrzedz [sic!] się dadzą które z wymienionych przedmiotów – osoba posiadająca lub nosząca takowe, bez względu na jej stan, obok surowej kary pieniężnej, ulegnie aresztowaniu. Panowie zaś będą odpowiedzialni i za służących, gdyby ci zatrzymani zostali w ubiorze żałobnym [...]⁷.

Już po upadku Powstania zawiadamia, że prócz ukaranych „za chodzenie bez latarki po zakazanej godzinie”, ukaranymi będą również: „za noszenie Czamarki: Wyrzykowski Jan i Rogowski Franciszek po rs. 10”. W kolejnym numerze skarcone są znów panie:

Z podziwieniem dostrzegłem niektóre panie tutejsze, używające upornie strojów żałobnych pomimo tylokrotnych przestróg [...]. Upór podobny w dzisiejszem zwłaszcza położeniu jest już nie lekkomyślnością, lecz prawdziwym nierozsądkiem, z złośliwą myślą jawnego sprzeciwiania się rozporządzeniom Władzy i przepisom stanu wojennego, a zatem aby nie uszedł bezkarnie, na dostrzeżoną w żałobnym kostiumie panią Berger, pannę Rozalię Wodzicko i pannę Bronisławę Caplińską, wyznaczyłem karę pieniężną w stosunku 10 rs. na każdą z osobna [...]⁸.

Z powyższych cytatów wynika, że represje, choć nie bardzo dotkliwe, to jednak były uciążliwe. Oczywiście były i aresztowania, stosowane wobec osób udekorowanych emblematami patriotycznymi – np. szpilkami zwieńczonymi „niepodległym” orzełkiem, czarnymi kapełuszami z narodową kokardą czy broszami i pierścionkami opatrzonymi godłem polskim, przede wszystkim zaś wobec rzemieślników wyrabiających i sprzedających biżuterię oraz krawców, za szycie rogatywek i czamar. Karano nawet za posiadanie okutej laski i za długie wąsy przypominające sarmackie. Aresztowania były krótkie, zwalnia-

⁷ „Ogłoszenia Łódzkie” („Lodzer Anzeiger”), nr 9, z dnia 21 stycznia 1864 r., zob. [w:] *Zarządy Naczelników Wojennych w Królestwie Polskim 1861–1867 (1884), Inwentarz zespołu PL, 1 239, w opracowaniu Doroty Lewandowskiej, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.*

⁸ Zob. Kolejne numery „Ogłoszeń Łódzkich” z maja 1864 roku.

no po podpisaniu deklaracji poprawy. Osoba nosząca czarny strój też podlegała karze aresztu, bronił przed nim wyłącznie akt zgonu zawiadamiający o stracie kogoś z członków rodziny. Skala represji była duża, dlatego podziemny Rząd Narodowy wystosował dekret do Polaków o zaprzestanie żałobnej manifestacji. Polacy usłuchali go dopiero w roku 1866, choć nie wszyscy – niektóre panie nosiły czarną biżuterię aż do czasu nastania II Rzeczypospolitej.

Tradycja biżuterii patriotycznej przed i po Powstaniu Styczniowym

Odnosząc się do zjawiska, jakim była czarna moda, a wraz z nią czarna biżuteria, powinnam teraz przedstawić jej przykłady, jednak wcześniej chcę zaznaczyć, że ta manifestacja patriotyzmu, choć na wskroś oryginalna, nie pojawiła się znikąd. Stała za nią tradycja wcześniejszych pokoleń Polaków, które również używały biżuterii do wyrażania postaw politycznych i narodowych. Chodzi tu o pojęcie tzw. biżuterii patriotycznej, które obejmuje okres o wiele szerszy niż tylko czas Powstania Styczniowego.

Znane okazy tego typu biżuterii to pierścienie – pierwsze związane z Konfederacją Barską i opatrzone napisem: *Pro Fide et Maria*,⁹ kolejne zaś z czasów proklamacji Konstytucji 3 Maja z napisem: *Fidis*

⁹ *Pro Fide et Maria, Pro Lege et Patria* (łac. za Wiarę i Marię – za Prawo i Ojczyznę). Zygmunt Gloger opisuje następujący order z podobnym napisem: „Order konfederacyi barskiej założony był przez Kazimierza Pułaskiego prawdopodobnie podczas dłuższego pobytu konfederatów w Częstochowie. Był to zawieszony na czerwonej wstążce krzyż mosiężny, z kątów ramion którego wychodziły zwięzające się promienie. Z jednej strony na ramionach krzyża mieścił się niezręcznie wryty napis: *Pro Fide et Maria, pro lege et patria*, we środku, o ile się zdaje, był malowany obraz Matki Boskiej Częstochowskiej, wkoło zaś napis: *Maria victrix hostium*. Na stronie odwrotnej, na ramionach krzyża napis: *Casimirus Pułaski, Mareschalcus Łomzinensis, tribuit praemium bene merentib. in Clara Mon. d. 2 Febr. 1771*. Czy było co w środkowym miejscu — niewiadomo, w koło tylko na przechowanym okazy znajduje się napis na czerwonym laku: *In hoc signo vinces*. Order ten mógł istnieć bardzo krótko i w niewielkiej liczbie być rozdany, dlatego dziś należy do największych rzadkości. Ówczesne pamiętniki i źródła nic o nim nie wspominają”. Zob. Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. III, s. 304 (*Ordery Polskie*).

*Manibus*¹⁰. Z tego momentu historycznego pochodzi też pierścień-obrączka ustanowiona przez Tadeusza Kościuszkę, mająca wyryte hasło: *Ojczyzna Obrońcy Swemu*. Nie trzeba chyba podkreślenia, że jedyne zachowane dziś egzemplarze stanowią bezcenne pamiątki narodowe (patrz il. 2).

W czasach postanisławowskich i w dobie świecącej nad Polakami nadziei odzyskania, dzięki Napoleonowi, wolności, pojawia się złoty pierścień o czerwono-szafirowym oku z napisem: *Żyje Polska 28 czerwca 1812*, zaś po klęsce napoleońskiej już tylko żelazny pierścień z Orłem i Pogonią oraz hasłem: *Boże Wspieray Wiernych Ojczyźnie, Boże Zbaw Polskę*.

W dekadach następnych i w połowie XIX wieku, z okazji wydarzeń roku 1830 i 1831, a dalej 1846 i 1848 – w życie Polaków wchodzi różnego rodzaju emblematy w postaci: brosz, spinek, dewizek, breloków, obrączek i medalionów. Do najrzadszych należą te ostatnie, wykonane przeważnie w złocie, z wizerunkami bohaterów narodowych, takich jak Tadeusz Kościuszko czy księżę Józef Poniatowski. Wyjątkowo wzruszającą pamiątką jest krzyżyk kuty w srebrze, osadzony na gałązkach drzew pochodzących z Olszynki Grochowskiej, wykonany na pamiątkę tamtejszych wydarzeń. Równie emocjonalnym piętnem były naznaczone pierścionki stosowane jako prezenty wśród pań z napisem *R.O.M.O.*, a oznaczającym: *Rozniecaj Ogień Miłości Ojczyzny*¹¹.

Znów należałoby przywołać słowo moda, bo też począwszy od Insurekcji Kościuszkowskiej, a skończywszy na Powstaniu Styczniowym,

¹⁰ *Fidis Manibus* (łac. *Czystym Ręką*). U Glogera czytamy: „Po sejmie czteroletnim z powodu ustawy majowej pojawiły się pierścienie z napisem: *Fidis manibus*, które nosili gorliwi jej obrońcy. Kościuszko w r. 1794, w miejsce krzyżów wojskowych, rozdawał pierścienie jako nagrodę męstwa. Po śmierci ks. Józefa Poniatowskiego r. 1813, ukazało się nie tylko mnóstwo filizanek z porcelany paryskiej z jego portretem, ale także złote i stalowe pierścionki pamiątkowe z napisami: «Józef księżę Poniatowski», lub «Bóg mi powierzył honor Polaków, Jemu go tylko oddam». W grudniu 1830 r. pojawiły się pierścienie żelazne pięknej roboty, w rodzaju sygnetów z napisem na tarczy (tak samo jak u starożytnego Świętosława nie negatywnym): „Chłopski I Dictator pol. 5. X-bris 1830”. Później kursowały pierścienie mosiężne z napisem wypukłym na zewnątrz: «Dwernicki»”. Zob. Z. Gloger, *ibidem*, t. IV, s. 11 (*Pierścienicy–Pierzeja*).

¹¹ Szeroko omawia różne przykłady biżuterii patriotycznej Danuta Wróblewska w swoim artykule, patrz: *ibidem*, op. cit.

wśród Polaków istnieje moda na zbieranie i noszenie pamiątek patriotycznych. Powstawały one głównie na terenie zaboru rosyjskiego i austriackiego, często jednak, z powodów konspiracyjnych, nie były sygnowane, nad czym dziś ubolewają badacze, nie pozwala to bowiem na bardziej precyzyjne opisanie ich pochodzenia.

A jakie były losy czarnej biżuterii po roku 1866? Wspomniałam już o paniach noszących ją wytrwale do 1918 roku. Niemniej tradycja ta ożywa w dniach rocznicowych już od lat 80. XIX wieku. Hołdujące jej patriotki można spotkać na wiecach i uroczystościach patriotycznych. Obok niej, powstają nowe – jednak silnie inspirowane czarną biżuterią – pamiątki bitew, bohaterów i wodzów, towarzyszące powstającym na fali uniesienia narodowego książkom, pieśniom i wierszom. Obie wojny światowe także stworzyły własną biżuterię, podobnie było ze stanem wojennym w latach 1981–1983, kiedy znów odwołanie do czarnej biżuterii stało się normą.

W tym czasie pojawiły się tzw. patriotyki, sprzedawane w sklepach jubilerskich pod ładą lub pokątnie – krzyżyki z orłem w koronie, sygnety, ryngrafy czy wisiorki. Kupowanie i noszenie ich było rodzajem manifestacji – wyrazem oporu społeczeństwa i nieposłuszeństwa wobec władzy. Warto przypomnieć sobie, jak to ówczesna Milicja Obywatelska ścigała osoby mające przypięty do ubrania krzyżyk, obrazek z wizerunkiem Matki Boskiej czy opornik – prawdziwy symbol sprzeciwu wobec represji. Znów element stroju odczytywany był jako zagrożenie dla władzy państwowej, zupełnie jak w czasach Powstania Styczniowego.

Podział na grupy i charakterystyka czarnej biżuterii

Mam nadzieję, że dostarczyłam dowodów na poparcie stwierdzenia o ponadczasowości zjawiska czarnej biżuterii, zatem teraz czas przyjrzeć się samym przedmiotom. Są to wyroby rzemiosła artystycznego, które celowo wykonywano ze skromnych i surowych w wyrazie materiałów, takich jak: drewno, żelazo, blacha mosiężna lub stalowa, cynk, alpaka, miedź, ołów, aluminium, cyna, srebro typowe lub srebro czerńone. Pojawiały się także czarna laka, kość, bardzo rzadko złoto. Stosowano skromne zdobienia posługując się ciemnymi onyksami, czarną emalią, agatami, czasem brylantami małej wielkości lub perełkami.

Cechą charakterystyczną jest, że ten zawężony i uproszczony arsenał materiałowy dawał duże pole inwencji i pomysłowości wykonawczej (patrz il. 4 i 5), dlatego łatwo dostrzec w tym zbiorze zróżnicowanie form: od misternej roboty jubilerskiej, poprzez proste i lakoniczne kompozycje, aż do kształtów wręcz nieporadnych¹².

Biżuteria ta przyjmowała formy przede wszystkim brosz, bransolet, naszyjników, kolczyków, zapinek (patrz il. 6 i 7). Znajdujemy też przedmioty ozdobne niebędące biżuterią, tj. klamry do pasów i pasków, breloki, krzyżyki, łańcuszki, spinki, kokardy, medaliki, znaczki, puzderka. Wszystkie miały wspólną cechę – upamiętniały zarówno manifestacje, jak i miejsca ich przebiegu, ludzi będących bohaterami tych zdarzeń, propagowały hasła patriotyczne i używały tej samej – narodowej – symboliki.

W zakres przyjętej, obiegowej wówczas, kompozycji wchodziły: krzyż, orzeł, kotwica, palma męczeństwa, łańcuch, kajdany, okowy, korona cierniowa, serce, kosy, godła Polski i Litwy, motyw sztandaru, liście dębu, portrety Kościuszki bądź Poniatowskiego (patrz il. 8 i 9). Symbole te miały pobudzać uczucia patriotyczne, ale też były wyrazem romantycznej świadomości polskiej, pełnej cierpienia i mesjanizmu.

Specjalną grupą w zbiorze biżuterii związanej z Powstaniem Styczniowym są pamiątki, które wykonali zesłańcy syberyjscy bądź więźniowie, już po upadku Powstania. Takie okazy spotkać możemy np. w warszawskiej Cytadeli. Znaczący przedmiot podkreślają, że mimo niezwykle prostych materiałów – jak drewno, kość, żelazo, końskie włosie, chleb czy słoma – zadziwiają precyzją wykonania i noszą

¹² Zgromadzona przez mnie ikonografia, prezentowana podczas październikowej konferencji (50 ilustracji), pochodzi z kilku źródeł. Przykłady zasobów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie i Białymstoku, Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, Muzeum Historycznego Warszawy, Muzeum Chrzanowa, Muzeum Archidiecezji Warszawskiej, a też z kolekcji prywatnych – zaczerpnięte zostały z artykułów Danuty Wróblewskiej i Jerzego Skrodzkiego – historyków sztuki, niegdyś piszących o zjawisku czarnej biżuterii w warszawskiej prasie. Korzystałam też ze stron antykwarycznych, aby zaprezentować biżuterię patriotyczną, a przykłady „patriotyków” z czasu stanu wojennego pochodzą ze zbiorów Muzeum Niepodległości w Warszawie. W kilku przypadkach skorzystałam z archiwaliów znajdujących się w domenie publicznej. W niniejszej prezentacji pomieściło się kilka wybranych przykładów.

piętno osób, które je stworzyły i to w sensie dosłownym, bowiem często zastępowały dowód tożsamości albo list do najbliższych. Opatrywano je zatem inicjałami lub dedykacją przeznaczoną dla odległej, pozostającej na terenie kraju, rodziny (patrz il. 10).

Czarna biżuteria znajduje się obecnie w zbiorach wielu polskich muzeów, np. w Muzeum Cystersów w Wąchocku, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Muzeum Wojska w Białymstoku, Muzeum Historycznym m. st. Warszawy, w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, w muzeach lokalnych np. w Chrzanowie, Gliwicach, Łowiczu, Licheniu. Znajduje się także nadal w zbiorach i kolekcjach prywatnych. Zaskakującym fenomenem jest jej stała obecność na rynku antykwarycznym, która kusi wręcz o postawienie pytania o autentyczność większości tych egzemplarzy.

Rozproszone w wielu zbiorach historycznych, ale też w galeriach prezentujących sztuki plastyczne, przykłady tej biżuterii, są swoistymi drobiazgami – okruchami patriotyzmu – pochodzącymi z obyczajowości naszych przodków. Przechowują w sobie pamięć narodową i dlatego, mimo swojej skromnej formy, mają bardzo specjalne znaczenie.

Współcześnie były przypominane kilkakrotnie – w roku 2012 miała miejsce wystawa czarnej biżuterii w Muzeum Niepodległości w Warszawie, w roku 2013, ważnym wydarzeniem była ekspozycja dotycząca Powstania Styczniowego, w tym biżuterii, w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie ze zbiorów własnych tej instytucji oraz wystawa w Muzeum Wojska Polskiego zatytułowana „Powstanie styczniowe w 150. rocznicę narodowego zrywu”.

Anna Maria Bauer

Fashion for black jewellery

Keywords

January Uprising, Black Jewellery, Patriotic Jewellery, repressions, national symbols

Summary

Wearing funeral attire and black jewellery becomes fashionable in Warsaw in 1861. It is a cultural phenomenon and a manifestation of political beliefs. It lasts until the Tzar's decree of amnesty is issued in 1866. The mourning follows 1861 Warsaw demonstrations which claimed many victims. Black fashion spreads across the entire country, catches on also in Western Europe, and black jewellery becomes the symbol of a romantic surge for freedom. The strength of this trend and widespread support scare the Tzar. Many punishments, including arrests, are imposed for wearing black clothes and "mourning beads". This original manifestation drew on the older tradition of wearing "patriotic jewellery" among the earlier generations of Poles. It was an important inspiration for the next generations, e.g. during the World War I and II or the period of Martial Law in years 1981-1983. The range of black jewellery includes handicrafts, purposely made with the use of simple and raw materials such as wood, iron, brass or steel sheets, zinc, nickel silver, copper, lead, aluminium, tin, regular silver or blackened silver. Some items were made of black lacquer, bone and, very rarely, gold. This shortage of materials boosted invention and creativity. The viewer may observe a diversity of forms: starting from intricate jeweller's works, through simple, laconic designs, to quite clumsy shapes. Those works commemorated demonstrations, places where they were held, heroes, proclaimed patriotic statements. They used national symbols - the established set of symbols included: Cross, Eagle, Anchor, Martyr's Palm, Chain, Crown of Thorns, Heart, Coats of Arms of Poland and Lithuania, Portraits of Kościuszko or Poniatowski. Currently, examples of black jewellery may be found in many museums and collections in Poland.

Mode, schwarzen Schmuck zu tragen

Schlüsselwörter

Januaraufstand, schwarzer Schmuck, patriotischer Schmuck, Repressionen, Nationalsymbole

Zusammenfassung

Die Mode, Trauerkleidung und schwarzen Schmuck zu tragen, erscheint in Warschau 1861, hat kulturellen Charakter und ist eine Manifestation politischer Ansichten. Sie hält bis zur Erscheinung des zaristischen Dekrets über die Amnestie an, also bis zum Jahre 1866. Der Grund für die Trauer waren mit zahlreichen Opfern bezahlte Warschauer Manifestationen aus dem Jahre 1861. Die schwarze Mode hält in ganz Polen Einzug, verbreitet sich auch in Westeuropa, und der schwarze Schmuck wird zum Symbol der romantischen Freiheitserhebungen. Die Stärke dieses Trends und die allgemeine Unterstützung entsetzten die zaristische Eroberer. Man wendete zahlreiche Strafen für das Tragen von schwarzer Kleidung und „Trauerperlen“ an, einschließlich Festnahmen. Hinter dieser originellen Manifestation verbarg sich die von früheren Generationen von Polen gepflegte Tradition, „patriotischen Schmuck“ zu tragen. Für die nächsten Generationen war das eine wichtige Inspiration z.B. während des I und II Weltkrieges, während des Kriegszustandes. Der schwarze Schmuck setzte sich aus Erzeugnissen des Kunsthandwerks, die zweckentsprechend aus schlichten und rohen Materialien hergestellt wurden d.h.: aus Holz, Eisen, Messing- oder Stahlblech, Zink, Alpaka, Kupfer, Blei, Aluminium, Zinn, typisches Silber oder geschwärztes Silber. Es gab auch schwarzen Lack, Bein, sehr selten Gold. Dieses begrenzte Arsenal von Materialien verschaffte einen großen Spielraum für Kreativität und Ausführungseinfallsreichtum. Man sieht eine große Vielfalt von Formen: angefangen mit kunstvoller Juwelierarbeit, über einfache, lakonische Kompositionen, bis hinzu geradezu ungeschickten Gestalten. Die Erzeugnisse verewigten Manifestationen, Orte ihres Geschehens, Helden der Ereignisse, verbreiteten patriotische Sprüche. Man benutzte Nationalsymbolik, die angenommene Komposition fasste: Kreuz, Adler, Anker, Märtyrerpalme, Kette, Dornenkrone, Herz, das Wappen von Polen und Litauen, Porträts von Kościuszko oder Poniatowski. Heutzutage befinden sich Beispiele des schwarzen Schmucks in den Sammlungen von vielen Museen und Kollektionen in Polen.

Мода на черные ювелирные изделия

Ключевые слова

Январское восстание, черные ювелирные изделия, патриотические украшения, репрессии, национальные символы

Резюме

Мода на ношение траурной одежды и черных ювелирных изделий появляется в Варшаве в 1861 году, имеет культурный характер и является проявлением политических взглядов. Она продолжается до момента выдачи царского указа об амнистии, то есть до 1866 года. Причиной траура были польские манифестации 1861 года, приведшие к многочисленным жертвам. Черная мода охватывает всю страну, она принимается также и в Западной Европе, а черные ювелирные изделия становятся символом романтической борьбы за свободу. Сила этой тенденции и народной поддержки пугает царских захватчиков. Применялись многочисленные наказания за ношение черной одежды и «траурных бусов», вплоть до арестов. За этим оригинальным проявлением стояла традиция ношения «патриотических украшений» среди более ранних поколений поляков. Для следующих поколений она была важным источником вдохновения, например во время Первой и Второй мировой войны, во время военного положения. К черным украшениям относятся изделия декоративно-прикладного искусства, которые сознательно выполнялись из скромных и суровых материалов, таких как: древесина, железо, латунь или листовая сталь, цинк, нейзильбер, медь, свинец, алюминий, олов, типичное или черное серебро. Появился также черный лак, кость, очень редко золото. Этот суженный арсенал материалов дает большое поле для творчества и изобретательности в исполнении. Заметно разнообразие форм: от изощренных ювелирных изделий, простых, лаконических композиций вплоть до совершенно нелепых форм. Эти изделия хранили память о демонстрациях, о месте их прохождения, о героях событий, провозглашали патриотические лозунги. Использовалась национальная символика, в общепринятый состав композиций входили: крест, орел, якорь, пальма мученичества, цепь, терновый венец, сердце, герб Польши и Литвы, портреты Костюшко или Понятовского. Сегодня, примеры черных ювелирных изделий находятся во многих музейных и частных коллекциях в Польше.

1. Narcyza Żmichowska w okresie żałoby narodowej

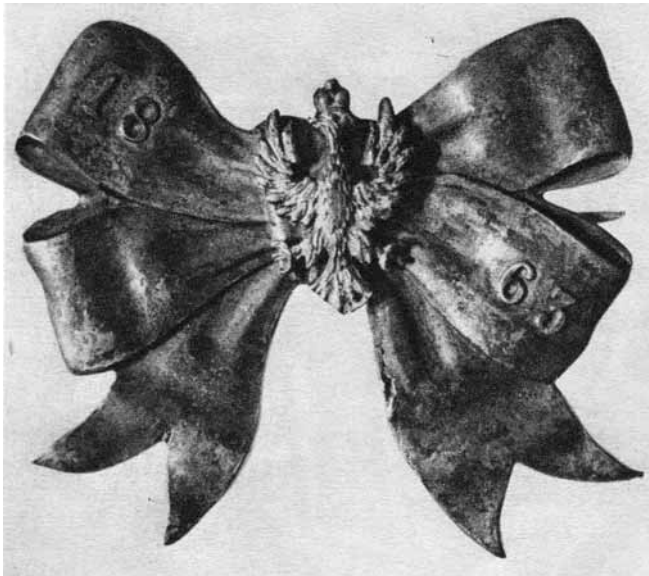
2. Pierścień *Fidis Manibus* z czasów Konstytucji 3 Maja, 1791 rok, wykonany w złocie, grawerowany

3. Brosza z portretem miniaturowym Tadeusza Kościuszki z połowy XIX wieku, obecnie w zbiorach Muzeum w Gliwicach

4. Komplet biżuterii żałobnej: naszyjnik i bransoleta w formie łańcucha, z wisiorami w kształcie krzyżyka, serca i kotwicy, wykonane w czarnej lacy, lata 60. XIX wieku, własność Muzeum Niepodległości

5. Broszka w kształcie kokardy wojskowej, wykonana w srebrze, jedna ze wstęg pomalowana na amarantowo, z motywem orzełka w centrum kompozycji, lata 60. XIX wieku, własność Muzeum Niepodległości

6. Naszyjnik ozdobny, z motywem krzyża, wykonany w złocie i czarnym onyksie, lata 60. XIX wieku, własność Muzeum Niepodległości

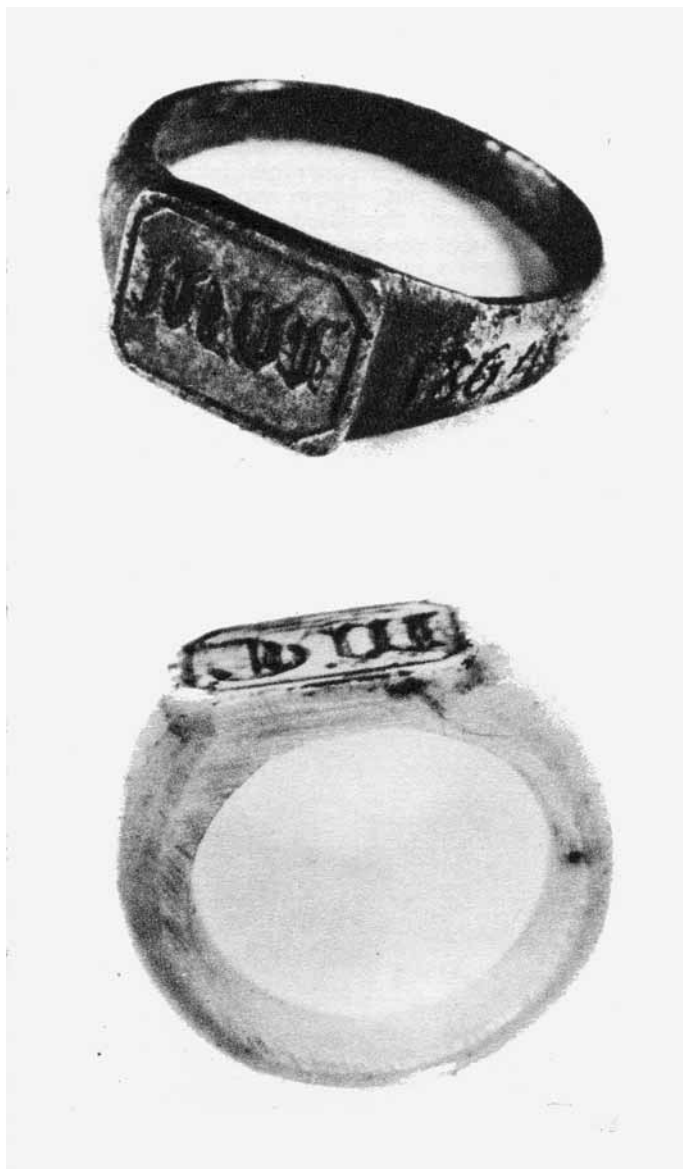
7. Brosza żelazna z motywami kotwicy, krzyża i korony cierniowej, wykonana na pamiątkę manifestacji w dniach 25 i 27 lutego 1861 roku, kolorowe emalie zostały użyte do zaznaczenia kolorystyki herbów Księstwa i Pogoni, a złoto do wyróżnienia motywu lauru, lata 60. XIX wieku

8. Klamra do paska, srebro, emalia, aksamit, lata 60. XIX wieku, z kolekcji prywatnej

9. Broszka-wisior w kształcie kotwicy wykonana z pasiastego agatu z elementami srebra i miedzi, lata 60. XIX wieku, własność Muzeum Niepodległości.

10. Dwa sygnety: z żelaza i z kości, sygnowane inicjałami, na jednym z nich widoczna data: 1864; wykonane na zesłaniu w latach 60. XIX wieku, własność Muzeum Wojska w Białymstoku